

Naissances du totalitarisme

Dir. Philippe de Lara. Editions du Cerf, Paris, 2011. 256 o.*

Nem véletlenül tűnik el időről időre a könyvesboltokból Sebastian Haffner *Egy német története* című önvallomása. Könnyed válaszoktól mentes, érzékletes rajza egy baljóslatú és végzetes kornak. Narráció és értelmezés. A személyes életrajz nemzeti történeté, bennünk, olvasókban pedig európai históriává szélesül. Közöl történet ez, a miénk is, most élőké. Miért?

„A totalitarizmus ideje nem zárult le” – Philippe de Lara nyitómondata az általa összeállított, s a Cerf kiadónál 2011 nyarán megjelentetett kötetnek nem csupán tudományos létjogosultságát kívánja igazolni, hanem, mint Haffner műve, mélyebb szintre kalauzol. A felütött oldalakat valóban nem lehet módszeres kijegyzetelés után kényelmesen letenni. A 20. század minden korábbi államszervezési modelltől eltérő jelensége, a „totalitárius forradalmi formációk” regnálása megszűnt, ellenben a történelmi tudat azóta is birkózik e múlttal, bármi legyen a korszakhatár: 1945 vagy 1989. De Lara szerint kikerülhetetlen feladat, hogy egyre teljesebben tudjuk, miért és mi történt *velünk* a faszizmus, a nácizmus és a bolsevizmus színre lépésével. A kutatói szándék e szokatlan megfogalmazása egyszerre több dologra irányítja a figyelmet. Velünk történt. A szavak elérik az emberi személyiség egyik alaprétegét, a közösségi életre utalt *homo moralis*t, majd megszólítják a szakma (történelem, politikai filozófia, szociálintropológia, politikatudományok) tisztas művelőjét/kedvelőjét. A kataklizmák különleges mérete és súlya a szerkesztőt e kiadvány redakciója során interdiszciplináris kérdésfeltevésre ösztönözte, a „közönségnek” ekképp tág megértési horizontot kínál.

A nem is oly könnyű szellemi tornába egy gondolati vezérfonál említése által vonódhatunk be. A könyv háttérében a párizsi politikafilozófiai kutatóintézet (Institut Michel Villey) „Modernitás és totalitarizmus” nevet viselő programja áll, mely sokat merített Louis Dumont antropológus munkásságából (*Tanulmányok az individualizmusról: a modern ideológia antropológiai megközelítése*, Pécs, 1998). Az inspiratív felismerés a következő: szoros összefüggés tételezhető fel a modern idők akkulturációs folyamatának kihívásai és a totális ideológiák, mozgalmak fel-futása között. A modernitás egyik arca, a demokratikus berendezkedések 20. századi válsága e feszültségnek is betudható. A kultúrák viadala azonban még tart,

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

napjaink globális világában is kérdés a felzárkózás mikéntje, ezért a múlt tanulsága a jelen tétjeként jelenik meg.

A hat szerző hét tanulmányát az igényesség fűzi egybe. Az írások a totalitarizmus megjelenésének idejét, ezzel összefüggésben a közvetlen előzményeket és a kiépülés lépéseit járják körül. A hangsúly az 1920-as, 1930-as évekre kerül. A kort igyekeznek láttatni, de *nem az utólagos elemző ismeretanyagának össze-sűritésével*, hanem szinte minden esetben kortárs szem – a korabeli politikusok, tudósok, intellektüelek analízáló tekintetének – segítségével. Kelet-közép-európai érzékenységgel viszont kifogásoljuk a könyvben bolszevizmus néven szereplő sztálini rendszer alkalmi feltűnését. A francia és olasz szakértők elsődlegesen Nyugat-Európára tekintenek. Mindössze a kötet keretétől szolgáló, nagyívú, negyven oldalas értekezésekben, összehasonlító értelemben kerül elő a szovjet berendezkedés (Philippe de Lara: *Pour une anthropologie du totalitarisme*; Bernard Bruneteau: *Interpréter le totalitarisme dans les années 1930*).

Ezek után az sem meglepetés, hogy főtémaként vagy mellékszálként Németország és a náciizmus kérdésköre négy mű anyaga (Paul Thibaud: *Le contre-catholicisme d'Adolf Hitler*; Philippe Raynaud: *La révolution du nihilisme de Hermann Rauschning à Leo Strauss*; Thierry Gontier: *Totalitarisme, religions politiques et modernité chez Eric Voegelin*; Philippe de Lara: *Sebastian Haffner et l'énigme Allemand*). Aránytalannak tűnik, hogy a témát csupán egyetlen írás taglalja, alaposága és látószöge miatt mégis a fasiszmus esszenciáját adja a „nagy háború” utáni Olaszország első évtizedét bemutató dolgozat (Emilio Gentile: *Au commencement était la violence. Les caractères originaires du totalitarisme dans le fascisme italien*).

A szerzők túlnyomó többsége a filozófia és/vagy a politikatudomány specialistája, kivétel nélkül mindegyik a rokon tudományágakban is otthonosan mozgó társadalomtudós. Történészként egyedül a római egyetemi tanár, Emilio Gentile publikált.

Mielőtt négy, kevésbé elméleti s a történettudományhoz konkrétan kapcsolható tanulmányt ismertetnénk, mindenképpen ki kell emelni egy újabb közös értéket. A fejezetek gazdagon dokumentáltak, a lábjegyzetek keresésre, mélyítésre bátorítanak.

Gentile frappáns címmel adja vissza mondanivalójának magvát: *Kezdetben volt az erőszak*. Az alcím pontosít: *A totalitarizmus sajátos vonásai az olasz fasiszmusban*. Az írás két nagyobb szerkezeti egységének összekötő motívuma egy azelőtt ismeretlen alakzat, a „pártmilícia” léte, működése. Eme újdonságot definiálván bukkan fel 1923-ban elsőként a „totalis” és a „totalitarizmus” szó a liberális és katolikus orgánumban. A tézis a bevezető sorokból kiderül. *A tudatosan, szisztematikusan használt erőszak, valamint a katonai jelleg a pártszerveződés – és politikai cselekvés – új módszereként* jelent meg. A fasiszta mozgalom születésekor, megerősödésében, a hatalom megszerzésében, a parlamentáris rendszer lerombolásában e faktor meghatározó szerepet játszott. De ezen túlmenően az erőszak a fasiszta csoportosulások számára a kollektív identitás kovácsolója és az életstílus kialakítója szerepet is betöltötte.

Az első részben a szerző az I. világháború utáni olasz belpolitikai helyzetet ismerteti meg, mégpedig a magán- és közéletet 1919 és 1922 között egyaránt meghatározó agresszivitás szempontján keresztül. A frusztrált győztes közkeletű toposzát mellőzve a társadalmat feszítő ellentéteket más oldalról közelíti. 1919-ben a választási reformmal a liberális állam politikai struktúrája demokratikusabbá vált, választóként azelőtt nem jegyzett rétegek, ennek következtében tömegpártok (Szocialista Párt, Néppárt) léptek színre. A gazdasági krízissel sújtott években a háborús élmények utóhatásaként a brutalitás hétköznapivá vált. A társadalmi kapcsolatok (és tiltások) fellazultak. 1918 és 1921 között a gyilkosságok és a közrend elleni bűncselekmények száma megháromszorozódott. A szociális forradalmat és osztályharcot meghirdető radikális baloldaliak propagandája folytán 1920 őszére az ország szinte a polgárháború szélére sodródott. Történt ez akkor, amikor a szocialisták a parlament legerősebb pártját alkották, s önkormányzati választási győzelmeik miatt Észak- és Közép-Olaszországban domináns pozíciókat foglaltak el (*biennio rosso*). Amikor Gentile magánlevelekből idéz, rendkívül érzékletes képet kapunk a robbanékony helyzetről, a baloldal erejéről, megosztottságáról és taktikai hibáiról. A sztrájkok, gyár- és földfoglalások e közegében a fasiszták még marginális komponensei a politikai életnek. Mussolini 1919 őszén 800 hívet tudhatott mozgalmában, számuk egy évvel később is csak 20 615 fő volt. Azonban 1921 májusára, miután az eredendően proletariátusellenes irányzat elnyerte a baloldaltól tartó polgári és középrétegek (időleges) támogatását, már 187 588-an csatlakoztak hozzá. Gentile megjegyzi, hogy jóllehet a szocialistákat egyfajta zsarnoki fellépés is jellemezte, paramilitáris erőket módszeresen mégsem alkalmaztak politikai célokra. Ezzel szemben a *fasci di combattimento* logikájában a *politika kezdettől fogva háború*: halálig tartó küzdelem, leszámolás a nemzet, a haza ellenfeivel. Nyilvánvalóvá teszi ezt az igazságot a tanulmányban idézett, már 1919-ben meglepően egzakt információkat tartalmazó rendőrségi jelentések olvasása.

A külső támogatás/eltűrés másodlagos tényező a fasiszta térnyerésben, a mozgalom az erőszak, a fegyveres rohamosztagok (*squadra*) akciói miatt lendült fel fél év alatt. Gentile ezt az állítást e helyütt a politikai indíttatású gyilkosságok statisztikáival s a fasiszta újságok (*Il Fascio*, *Il Popolo d'Italia*) leszámolásra bujtogató cikkeivel bizonyítja. Talán az egyik legérdekesebb alegység a fasiszmus 1921 nyári belső krízisének esetelése. A pártfogó polgári, földbirtokos háttér ekkor kezdte követelni a félkatonai szervezetek felszámolását, s maga Mussolini is ellentétbe került a militáns szárny vezetésével, mivel a mozgalmat a középosztályt képviselő munkáspárttá kívánta alakítani. Sikertelenül. Az 1921 novemberében megalakuló Nemzeti Fasiszta Párt a politikai és a katonai apparátus *identifikációjával* új gondolkodás- és cselekvésmódot teremtett. A *squadra* nem egy párt melletti katonai különítményként jelent meg, hanem a politika militarizálódott. Az olasz történetész röviden, de bőséggel citálja a fasiszta pártprogramok, hírlapok, egyéb kiadványok, beszédek idevonatkozó mondatait, kiemeli a patriotizmust önmagának kisajátító, mítoszokra, rítusokra alapozott mentalitást. Az egyik legjellemzőbb, „önleplező” állásfoglalást is olvashatjuk az *Il Popolo d'Italia* 1921. november 23-i cikkéből, mely a „haza szolgálatában álló, önkéntes milíciaként” definiált pártot *fölébe he-*

lyezi az államnak (és törvényeinek), amennyiben az „nem száll szembe a nemzeti szolidaritás eszméit belülről szétforgácsoló elemekkel”.

Míg sokan átmeneti és politikai eszközként felhasználható jelenségként könyvelték el a fasiszta mozgalmat, az antidemokratikus propaganda láttán néhány éles szemű értelmiségi kiváló látteleletet adott. A tanulmány második fele ezeket összegzi. Íme néhány ezek közül. 1921 novemberében a *La Critica Politica* újságírója megjegyzi, hogy a fasiszták nem tűnnek semmiféle ellenkezést, ellenfeleiktől megtagadnák a gondolkodás, a vita és a nyilvános cselekvés jogát is. Ők az egyetlen jól felfegyverzett szervezet, amelyet a kormány nem tudott vagy nem akart lefegyverezni. Aspirációjuk a hatalom megszerzésére nem üres frázis. A *La Stampa* 1922 júliusában szóvá teszi, hogy a párt minden eszközt megragad céljai eléréséhez, vagyis ahhoz, hogy „abszolút diktatúrát” vezessen be a nemzeti élet minden vonatkozásában, amely maga után vonja a szabadságjogok teljes elnyomását. 1923 folyamán a liberális Giovanni Amendola több alkalommal elemzi a kormányzati tényezővé váló fasiszta párt intoleráns módszereit, mígnem a fasizmus „lényegi vonásaként” elsőként említi „*totális szándékot/szellemiséget*”, többek között arra utalván, hogy e szerveződés az egyes ember s minden állampolgár belső meggyőződése fölötti uralomra tör. A liberális katolikus Novello Papafava ehhez csatlakozva írja, hogy az „abszolút igazság kizárólagos és rendíthetetlen birtokosaiként” a politikai életet világi vallásként ragadják meg. 1924 februárjában Luigi Sturzo, a Néppárt feje „az állam imádatáról” (*statolatría*) és a „nemzet istenítéséről” beszél, mely összeférhetetlen a katolicizmussal. A fasiszták erőszakra való izgatása ellentétes mind a jogállam, mind a felebaráti szeretet evangéliumi törvényével. Sturzo elítéli azt a törekvést, mely „minden erkölcsi, kulturális, politikai és vallási érték *totális átalakítása* által úgynevezett fasiszta erőt” akar kreálni. Igino Giordani néppárti politikus ugyanezen évben a „fasiszta vallás” kifejezést használja. Előtérbe állítja a fasizmus „totális, önző, minden mást kizáró” gondolatiságát, mely „nem tűr meg általa nem kontrollált, rajta kívül álló erőket”. Ezért „abszurd abban bízni, hogy vissza lehet vezetni őket az egyház erkölcsi elveihez”, hiszen ehhez le kellene mondaniuk „cezaropapista céljaikról és totalitarista beállítottságukról”.

Gentile írása a „feltalált” szavak eredeti megjelenési közegét vizsgálja. A kortársak a tényekből, a konkrétumokból kiindulva – még az *egypártrendszer létrejötte előtt* – megpróbálták leírni azt a *politikai stílust*, melynek lényegeként felismerték annak teljes összeférhetetlenségét a liberális parlamentáris rendszerrel. A tanulmány sűrű, élvezetes, kronológiailag s egy adott szempont alapján tekinti át az olasz belpolitikai történéseket az 1920-as évek közepéig.

Philippe Raynaud-nak, a jog- és politikai filozófia professzorának *A „nihilizmus forradalma” Hermann Rauschningtól Leo Straussig* című értekezése nagyrészt az 1935-ig Danzig Szabad Város szenátusának elnöki tisztét betöltő politikus magyar nyelvre le nem fordított könyvét (*The Revolution of Nihilism*, 1939) elemzi, utóbb részben helyesbíti. Annak ellenére, hogy Rauschning másik művének (*Hitler bizalmasa voltam*) megbízhatósága erősen kétséges, e háború előtt (1939-ben) megjelent könyv találó reflexió a náciizmus anatómiáját illetően. Raynaud komolyan veszi, tanulságosnak tartja. Fogalomtisztázással kezd. A „nihilizmus forradalma”

Rauschning szóhasználatában az a *destruktív dinamika*, mely az akarat emancipálódása nevében felszámolja mind a keresztény, mind az építő konzervatív és liberális, „tradicionális” európai örökséget. A német junker könyvének célja, hogy a korabeli, baloldali kritikák mellé felsorakozva a nácizmus „nemzeti alapon álló” bírálatát adja, s bemutassa annak „parazita kötődését” a társadalom konzervatív rétegeihez. A tétel: a konzervatív burzsoázia a nemzetiszocialistákat saját, korlátozott céljai elérése (Németország jogainak, stabilitásának, nemzetközi ragjának visszaállítására) végett a hatalom közelébe engedte, ellenben később képtelen volt gátat vetni önállósodásuknak. A kifejtés három logikai egységben történik. Az első e taktikai hiba okait kutatja. A jobboldal egyfelől messze túlértékelt a bolsevik, s egyáltalán a baloldali veszélyt, másfelől csupán az NSDAP heves nacionalizmusát észlelte, annak forradalmi jellegét nem. Végül soron egy a konzervativizmushoz nem kötődő, *nacionalista szektát* karolt fel, amely azután radikálissá és felforgatóvá vált. A két egészen ellentétes politikai erő alkalmi kooperációja két pilléren nyugodott: a liberalizmus elutasításán és a nacionalizmus felmagasztalásán. De homályban maradt a nácik antiliberalizmusának *valódi gyökere*: a „*nihilizmus*”, a minden megkötő féktől, így a fennálló rendtől való szabadulás szenvedélye. A (burzsoá) liberálisok a tradíció megkérdőjelezésében nem mentek elég messzire, tehát elvetik őket. Rauschning ezért véli úgy, hogy a nácizmus *nem* ideológia, hanem egy olyan önmagát fenntartó rendszer, melyet egyre inkább a tiszta rombolás vezérel. Az uralmat önmagáért keresi. Ideológiája *is* van, hogy „legitimálja” a terrort. A könyv második részét Raynaud különösképp méltányolja szubtilis meglátásaiért. Az emigráns hajdani politikus az új hatalmi elit születése nyomában jár. A (konzervatív) katonai vezetés példákmal illusztrált megtévesztését/megejtését – a hagyományos német militarizmus és hadsereg pártpolitikai célú felhasználását – világítja meg. „A forradalom épp ott győzött, ahol látszatra a legmélyebbre hajolt a katonai lelkület előtt, ott és akkor, amikor csatlakozott a háború dicsőítéséhez, azt állítván, hogy az a német karakternek leginkább megfelelő életforma.” Totális háborúra készülő, új (szemléletű) hadsereg jött létre. Rauschning ezzel összefüggésben megpróbálja azonosítani, hogy a német kultúrában és történelemben mi készíthette elő a polgárság kapitulációját e nihilizmus előtt: a „háború misztikája”, a küzdelem metafizikai értéké emelése. A nácik sikeresen redukálták a patriotizmust annak egyik, mégpedig katonai dimenziójára. Az új politikai-katonai vezető réteg – magyarázza a harmadik rész – azután a német külpolitikát szabja át, a konvencionális gyakorlat helyett abszurd világuralmi víziókat követ, mely szemben áll a konzervatív német nacionalizmus elképzeléseivel, a kis nemzetek fölötti hegemonia és az európai nagyhatalmi státus igényével.

Raynaud négy ponton reagál az analízisre, ebből kettő kritikai észrevétel. A francia tudós szerint Rauschning *alábecstüli* az ideológia szerepét. A náci rezsim nem csupán az erkölcsi élet érvényben lévő alapjait akarta összezúzni, hanem „le akarta igázni a szlávokat, s ki akarta irtani a zsidókat”. Azt is megjegyzi, hogy a szerző csak részlegesen látta át a totalitarizmus problematikáját, tévedett az olasz és az orosz példa boncolgatásakor. Ellenben a „nihilizmus forradalma” kifejezés a nácizmus funkcionista megközelítéseinek hasznos fogalmi keretet adhat: a határokat nem ismerő

erőszak lépésről lépésre történő kibontakozása elsősorban nem egy előre kigondolt terv, hanem *egy bizonyos logika* terméke. Az írás politikai filozófiai kitérével zárul. Leo Straussnak a New School for Social Research 1941. februári szemináriumán a német (s nem náci) nihilizmusról elhangzott gondolatairól (és Rauschning bírálatáról) mindkét fél eredeti látószögének értékét védve mond véleményt.

Philippe de Lara kötetnyitó tanulmánya a francia szociológiai és szociálintropológiai iskoláknak a modernitás emberére – s ezen belül a totalitarizmus megjelenésére – vonatkozó vizsgálódásait kíséri, de legfőképp Louis Dumont életművének állít emléket. Egy másik, rövidebb, de nem kevésbé lenyűgöző fejtegetés *Sebastian Haffner és a német talány* címen a történész könyveiből sejlő dilemmával foglalkozik, mégpedig a náci katasztrófa mögött meghúzódó német történelmi felelősség kérdésével. Haffner már korai, háború alatti munkáiban (*Egy német története, Germany: Jekyll and Hyde*) különbséget tesz a nácizmus és Németország között. Szakadatlanul arra keresi a választ, hogy vajon a németek mivel járultak hozzá a történetekhez, ők, akik egyszerre voltak közreműködők és elszenvedők. Politikatörténeti vonalvezetése mellett a német kultúra strukturális elemeit veszi górcső alá. De Lara hangsúlyozza, hogy Haffner már a Sonderweg-tézis előtt felismeri a modernizálódáskészségnek, a „megfelelő politikai államforma hiányának” következményeit. Az 1871-ben létrehozott Reich („Poroszország Német Birodalma”) túlságosan nemzeti volt ahhoz, hogy voltaképpen birodalom legyen, de túlságosan császári is (archaikus) ahhoz, hogy egészséges, stabil, modern nemzetté váljon. Németország modern kori történetének betegsége az „egyetemes birodalom képzetének” rögzülése, melyet egyes elemeiben a német kultúra hordozott és örökített tovább. Két párhuzamos szál levezetését követhetjük. Luther és Thomas Mann nyomán előbb a német apolitizmus kialakulását és jelentését (a magánszféra prioritását, az egyén és az állampolgár megkülönböztetését, a politika lekezelését), melyre ráoltódik a távoli, elvont politikai közösség, a birodalom által megtestesített nagyság álmoképe. Egy németnek „nincs olyan érzése, hogy politikai tevékenysége immorális, hanem úgy tartja, hogy maga a politika az” – imígyen ír Haffner, aki szerint a híres német interioritás nem lehet visszavonulás, hanem a belső világ „kiművelése” és megerősítése az állami beavatkozás totális tendenciáival szemben. Paradox módon a politika devalorizációja előkészítette a társadalmi élet átpolitizálódását. Hitler mesterien használta ezt fel.

A hatalmi tudathoz „nemzeti öntetszelgés és önimádat”, nacionalizmus társul. Németország esetében ez egy olyan fogalom, mely „legbensőbb lényegét tekintve egyet jelent egy tág horizonttal, a minden irányban való nyitottsággal”. Haffner kimondja, hogy hazájának „legnagyobb ellensége: a német nacionalizmus és a Német Birodalom”. Ehhez fűződve visszatérő témája a társadalom „elnáciasodása”, „átalakítása”. Nevezetessé vált becslése: a lakossága 20%-a nemzetiszocialista, 40%-a az új eszméhez lojális polgár. De Lara a kivételes írói véna mellett a gyors helyzetfelismerésekre mutat rá: Haffner tudja, hogy a „náci forradalom” kezdettől fogva totalitarista jellegű. Nem a fennálló rendszert, hanem az együttélés alapjait támadja. Már első (jóval később megjelentetett) munkájában, az *Egy német történetében* megdöbbenő példákat hoz, úgymint a zsidó üzletekre kivetett 1933.

áprilisi bojkott esetét, mely a „rosszallás és helytelenítés” ellenére is „győzelemmel” járt. A diszkussziók az antiszemitizmus helyett a „zsidókérdésre” terelődtek. A „nemzeti öneszmélés grandiózus folyamatának” frázisa Haffner látószögében a társadalmi élet adott kereteiben élő közösséggel szemben egy művi közösség létrehozására tett kísérlet. Végezetül De Lara az író-történész későbbi munkáiból a három koncentrikus kör szondázásából (a lojális tábor, a nácik, Hitler) a tipikusan haffneri észrevételeket sorolja: az antiszemitizmus és a fajok küzdelme tanának inkoherenciáját, Hitler „egokráciája” következtében a történelem alávetését az ő saját idejének, s a vezér politikai tévedéseit. Nagyszerű, átfogó munka, mely Sebastian Haffner teljes munkásságát szemléli.

Bernard Bruneteau összefoglalása (*Az 1930-as évek totalitarizmusértelmezései*) tartalma, sokrétűsége és gazdag hivatkozásai miatt magyar nyelvű fordítást és megjelentetést érdemelne. Ő is fontosnak tartja a „visszatérést” ama politikai küzdelem világába, melyben egy minőségileg új jelenség kritikájaként a liberális és kereszténydemokrata közeg új terminus bevezetését szorgalmazta (Amenola, Sturzo, Basso). Körbejárja a hasonló jelentésű szavak (tűrannisz, diktatúra, autokrácia, despotizmus) I. világháború utáni felbukkanását, s magyarázatot kapunk ezek „használatatlanságának” okára. Kitér az első összehasonlító művekre. Színvonala, éleslátása miatt mérföldkőnek tekinti Luigi Sturzo munkáját (*Italia e Fascismo*, 1926). Bruneteau rámutat, hogy e műfaj eleinte azokban az országokban vert gyökeret (Lengyelország, Franciaország) amelyek valamiképp „sathelyzetben” találták magukat, és abban a közegben dívott (a politikai közép sajtójában), melytől távol állt minden szélsőség. A jobb- és baloldal régi keletű, mély megosztottsága miatt leginkább Franciaország, s a centrista folyóiratok (*L’Aube*, *Semaine Sociale de France*, *Esprit*, *Ordre Nouveau*, *Europe Nouvelle*, *La Critique Sociale*) állnak a fókuszban, valamint egy új „frontvonal” (antikommunista–antifasiszta szembenállás) megnyilvánulása. Az 1930-as évek általános jellemzése után igen érdekfeszítő a megfelelő kifejezés keresgélésének története (totalitarista állam, totális-autoriter állam, totalitarista antidemokrácia, új diktatúra, diktatúrális szocializmus, hamis demokrácia, diktatúrális demokrácia) s neves enciklopédiák első definícióinak idézése (*International Encyclopedia of Social Science*, *Encyclopédie Française*). A komparatív vizsgálódások mellett fontos helyet foglal el a cikkben a magyarázó irodalom bemutatása, *rendkívül széles* szerzői skálával, a jelenséget kiváltó okok különféle „olvasatai” szerint rendezve (Bardeau, Borkenau, Mauss, Ferrero, Spearman, Ortega, Jünger, Lederer, Halévy, Nitti, Sforza, Rougier, Jurnet, Maritain, Karwehl, Voegelin, Fraenkel, Kelsen, Kantorowicz, Aron, Gurian és sorolhatnánk). A terv- vagy irányított gazdaság a kortársakat izgató, ehhez kapcsolódó tárgykör, a felhozott reagálások visszavezetnek az összehasonlító vizsgálatok területére. Bruneteau imponálóan színvonalas tanulmányának méltó és elgondolkodtató befejezése a politika tudományt bénító hatásának ábrázolása: a nyugati, baloldali antifasiszmus és a háború fordulatai a hidegháborúig ellehetetlenítették a totalitarizmus kritikai analízisének elmélyítését.

Hantos-Varga Márta